

εδαφικό, πληθυσμιακό και πολιτικό, του κράτους και της κοινωνίας. Η οικονομική ανάπτυξη σχετίζεται αποφασιστικά με την επιτάχυνση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, δηλαδή (άμεσα ή έμμεσα) των πραγματικών ημερομισθίων, και άρα, εντέλει, με τη δραστική βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού και τον περιορισμό της ανισοκατανομής του εισοδήματος. Δυστυχώς, τόσο η εξέλιξη των πραγματικών ημερομισθίων, όσο και η εκτίμηση των δεικτών ανισοκατανομής του εισοδήματος μας διαφεύγουν ακόμα και, κατά συνέπεια, η βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας και εντέλει ο ριζικός οικονομικός μετασχηματισμός της οικονομίας θα μετρηθεί, όπως συνήθως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, με την αύξηση του κατά κεφαλήν προϊόντος και με τον παράλληλο περιορισμό του ποσοστού του πρωτογενούς κλάδου και του αγροτικού πληθυσμού, στα συνολικά μεγέθη. Η μελέτη των δεικτών αυτών δείχνει ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ δεν οδηγεί σε ριζικούς μετασχηματισμούς την οικονομία της, η οποία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από την υπεροχή των αγροτικών δραστηριοτήτων και το ιδιαίτερο πληθυσμιακό βάρος της υπαίθρου. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, τους μετασχηματισμούς, μακροπρόθεσμα πολύ σημαντικούς, που παρατηρούνται κατά την ίδια περίοδο. Αν και η Ελλάδα εξακολουθεί το 1912 να είναι μια αγροτική οικονομία, ωστόσο η βιομηχανία έχει εδραιωθεί στην ελληνική οικονομία, το εμπόριο και η ναυτιλία ακμάζουν, οι αστικές συγκεντρώσεις έχουν ισχυροποιηθεί και οι εμπορευματικές καλλιέργειες αποτελούν τη σπονδυλική στήλη της οικονομικής μεταβολής αυτής της περιόδου.

Ευνόητο είναι πως σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι δημογραφικές δομές, που επιδρούν αποφασιστικά στο επίπεδο ευημερίας της χώρας, όπως αυτό μπορεί να εκφραστεί από το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, εξακολουθούν να είναι παραδοσιακού χαρακτήρα και να επιβαρύνουν σημαντικά τους ρυθμούς ανάπτυξης λόγω της ταχείας πληθυσμιακής μεγέθυνσης. Δυστυχώς, όπως επισημαίνει και η Βιολέτα Χιονίδου στο κείμενό της για τη δημογραφία, το διαθέσιμο υλικό για τους ελληνικούς πληθυσμούς κατά τον 19ο αιώνα είναι εξαιρετικά περιορισμένο. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η ταχύτατη δημογραφική αύξηση που παρατηρείται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα δεν μπορούσε παρά να συγκρατήσει τους ρυθμούς μεγέθυνσης της οικονομίας. Και είναι επίσης φανερό ότι μόνο η μετανάστευση των αρχών του 20ού αιώνα επέτρεψε στην ελληνική οικονομία να ξεφύγει από ένα αδιέξοδο που διαγραφόταν ενώπιόν της και να πετύχει, μάλιστα, την επιτάχυνση των ρυθμών μεγέθυνσής της. Παράλληλα, στα ίδια αυτά χρόνια, δηλαδή κάπου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, φαίνεται πως ξεκινάει και στην Ελλά-

δα η σχετικά ολιγόχρονη (ως προς την ευρωπαϊκή εμπειρία) διαδικασία περάσματος σε ένα σύγχρονο δημογραφικό σύστημα, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί μετά το δεύτερο κύμα μετανάστευσης στη δεκαετία του 1960.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η ελληνική οικονομία σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ ήταν μια κατεξοχήν αγροτική οικονομία. Μια αγροτική οικονομία ωστόσο που φαίνεται ότι, σε αντίθεση με τις επικρατούσες μέχρι τώρα απόψεις, μπόρεσε να θρέψει τους πληθυσμούς της με το παραπάνω, παρά τις δυσκολίες που δημιουργούν για τις καλλιέργειες το κλίμα της περιοχής και το ανάγλυφο του εδάφους. Η εικόνα που είχαμε μέχρι πολύ πρόσφατα για την αγροτική οικονομία του 19ου αιώνα ως στάσιμη και εγκλωβισμένη στις αρχαϊκές δομές της δεν φαίνεται να ευσταθεί. Χάρη στην πρώιμη ενσωμάτωση στις διεθνείς αγορές γεωργικών προϊόντων, μέσω της εξειδίκευσης στην παραγωγή προϊόντων έντασης εργασίας με υψηλή διεθνή ζήτηση, και στην κατάλληλη, υπό τους δεδομένους οικολογικούς περιορισμούς χρήση των διαθέσιμων πόρων, οι έλληνες γεωργοί κατάφεραν για το μεγαλύτερο διάστημα του αιώνα να διασώσουν τις κοινωνικές κατακτήσεις της Ελληνικής επανάστασης (την πολιτική χειραφέτηση και τη διαμόρφωση αυταρχών οικογενειακών κλήρων).

Η μορφή των διαπεριφερειακών ανταλλαγών και κινήσεων (προϊόντων και ανθρώπων) επέτρεψε την διήθηση στο μεγαλύτερο μέρος της υπαίθρου της Παλαιάς Ελλάδας των πλεονεκτημάτων από την εντεινόμενη ενσωμάτωση στις διεθνείς αγορές. Η γεωργία κατάφερε (άμεσα ή έμμεσα) να διαθρέψει τον ελληνικό πληθυσμό αλλά απέτυχε να τροφοδοτήσει επαρκώς τη βιομηχανία με πρώτες ύλες και εργατικό δυναμικό (επειδή συγκράτησε το δημογραφικό της πλεόνασμα). Η ελληνική γεωργία έτυχε επίσης, σε όλο τον 19ο αιώνα, να ακολουθήσει την αύξηση του πληθυσμού (πόλεων και υπαίθρου) και μάλιστα να βελτιώσει τους δείκτες παραγωγικότητας. Διευρύνθηκε όμως η απόσταση μεταξύ των ενσωματωμένων (και περισσότερο αναπτυγμένων) παράλιων ζωνών και της ενδοχώρας της ατάρχειας, παρά τη διαρκή κίνηση ανθρώπων και προϊόντων και παρά τη σταδιακή αλλά πραγματική βελτίωση των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας ειδικά από την τρικουπική περίοδο και εξής.

Καθώς η μεγάλη γαιοκτησία δεν απέκτησε ποτέ κεντρική σημασία στην ανεξάρτητη Ελλάδα (παρά –ή και εξαιτίας– των περιπετειών των θεσσαλικών τσιφλικιών) ενώ η μίσθωση των φόρων έχανε σταθερά τη σημασία της ως μηχανισμού ιδιοποίησης του γεωργικού πλεονάσματος, οι εμπορικές και πιστωτικές δραστηριότητες κάθε είδους και η κινητοποίηση της διαθέσιμης εργασίας μέσω εμφυτευτικών και αγροληπτικών / ζωοληπτικών συμβάσεων αποτέλεσαν τις βασικές μορφές ελέγχου και εκμετάλλευ-

σης της ανεξάρτητης εργασίας των παραγωγών προς όφελος της κυριαρχίας στις επαρχιακές πόλεις τάξης των εμπόρων, τοκιστών και κτηματιών. Η κυριαρχία αυτή δεν προϋπέθετε την καταστροφή των οικογενειακών κληρών αλλά απλώς την αποδυνάμωσή τους και φυσικά τη διαιώνιση του ολιγοπωλιακού έλεγχου που ασκείτο στις αγορές χρήματος και προϊόντων. Η εκάστοτε κυβερνητική πολιτική ως προς τη διανομή των γαιών ή τη φορολογική και δασμολογική πολιτική (πριν και μετά τον Τρικούπη) δεν έθεσε σε δοκιμασία τις βάσεις αυτής της κυριαρχίας.

Η μεγάλη αδυναμία της ελληνικής γεωργίας βρισκόταν ακριβώς στη τελική εξάρτηση της ισορροπίας του συστήματος από τις διεθνείς αγορές και τη ζήτηση ενός ή δύο εξαγωγικών προϊόντων. Η ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας, όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Αλέξης Φραγκιάδης, σε αντίθεση με όσα της καταμαρτυρούνταν μέχρι σήμερα, μπόρεσε να αποτελέσει τη διέξοδο για την ικανοποίηση των αναγκών ενός αυξανόμενου πληθυσμού, τόσο αγροτικού όσο και αστικού, για την κινητοποίηση αδρανών πόρων και για τον προσπορισμό σημαντικών εισοδημάτων στο δημόσιο ταμείο. Δεν θα ήταν παράτολμο δε να υποστηρίξει κανείς ότι η ελληνική οικονομία οφείλει την όποια ανάπτυξη παρατηρείται κατά τον 19ο αιώνα στην καλλιέργεια της σταφίδας. Ακόμη δε και όταν η σταφιδική κρίση σταμάτησε απότομα την επέκταση της καλλιέργειας του «μαύρου χρυσού», η σταφίδα μπόρεσε να στηρίξει τη δημιουργία μιας ισχυρής, για τα ελληνικά δεδομένα, βιομηχανίας οίνου και οινοπνεύματος.

Ωστόσο, η κυριαρχη τάξη εμπόρων και κτηματιών ήταν αδύνατο να αναλάβει με τα δικά της μέσα ή με την (αμήχανη ακόμη) κρατική υποστήριξη την εξισορρόπηση των διεθνών πιέσεων. Το έργο αυτό ανέλαβαν όσοι διέθεταν τα κεφάλαια και τις ειδικές γνώσεις που επέτρεπαν την επιβολή ενός οιονεί ολιγο-ψωνιστικού ελέγχου στην παραγωγή της βασικής πρώτης ύλης της νέας εξαγωγικής βιομηχανίας. Οι ίδιοι εξάλλου ιδιοποιήθηκαν τα άδηλα «πολιτικά» κέρδη από τον αποφασιστικό έλεγχο στο πιστωτικό, ασφαλιστικό και αποθηκευτικό σύστημα της ίδιας της σταφιδοπαραγωγής. Τα μεγάλα μάλιστα αυτά κέρδη έγιναν χωρίς μακροπρόθεσμα να χρειαστεί να στηρίξουν μια ζημιόγONO επιχείρηση.

Ο μεγάλος χαμένος ήταν μακροπρόθεσμα οι ίδιοι οι παραγωγοί, ειδικά οι πιο αδύναμοι από αυτούς, δηλαδή τα μέλη των οικογενειακών κληρών της ενδοχώρας που επιτύγχαναν την εισοδηματική τους αυτόρκεια προσφέροντας εποχικά την εργασία τους στις εμπορευματικές καλλιέργειες. Πιεζόμενοι από την στέρευση των παλαιών πηγών συμπληρωματικών εισοδημάτων, στράφηκαν στην εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των διαθέσιμων πόρων. Περιορίσαν την αγρανάπαυση, υπονομεύοντας για τις επόμενες δεκαετίες την οικολογική ισορροπία των γαιών τους και οδηγώντας τη γεωργική οικονομία της ενδοχώρας στην οικονομική ενδέ-

λιξη (involution). Εντέλει, αφού η διεθνής ζήτηση προϊόντων έντασης εργασίας περιορίστηκε δραματικά, η χώρα εξήγαγε τους ίδιους τους διαθέσιμους πόρους της: τη σχολάζουσα εργασία.

Η δυναμική του αγροτικού τομέα όπως αναπτύχθηκε προηγουμένως προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό και από τις μεταβολές που παρατηρήθηκαν στο θεσμικό της πλαίσιο. Ασφαλώς το τελευταίο, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, υπήρξε εν πολλοίς αναχρονιστικό σε σύγκριση τουλάχιστον με το καθεστώς που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη, κυρίως δε στον ιδιοκτησιακό τομέα, όπου η ελεύθερη ιδιοκτησία της γης, που θεωρητικά τουλάχιστον επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας αγοράς γης και διευκολύνει τις αναπτυξιακές δυνατότητες της χώρας, καθυστέρησε να υλοποιηθεί. Παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε το κράτος για μια ομαλή μετάβαση από το οθωμανικό γαιοκτητικό καθεστώς σε ένα καθεστώς που θα διεπόταν από τους κανόνες του ελληνορωμαϊκού δικαίου, οι δυσκολίες ήταν συχνά αξεπέραστες και οπωσδήποτε οι κρατικές επιλογές έλαβαν υπόψη τους κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους σε βάρος των οικονομικών. Η Εύη Καρούζου υπογραμμίζει αυτό ακριβώς το γεγονός –συμπληρώνοντας την προσέγγισή της με τη μελέτη των αλλαγών στο φορολογικό και το εκπαιδευτικό σύστημα στο χώρο της γεωργίας– καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι οι θεσμοί που υιοθετήθηκαν μπορεί να μην ήταν οικονομικά ιδιαίτερα αποδοτικοί, ήταν όμως ασφαλώς κοινωνικά αποτελεσματικοί, εξομαλύνοντας τη ριζοσπαστικοποίηση των αγροτικών πληθυσμών και τις κοινωνικές εντάσεις.

Οι προεγγίσεις αυτές της αγροτικής οικονομίας που μόλις παρατέθηκαν είναι ικανές να εξηγήσουν και την εμφάνιση της βιομηχανίας στην ελληνική οικονομία. Παρά τις ενστάσεις που συχνότατα έχουν εκδηλωθεί για τη φύση της ελληνικής εκβιομηχάνισης, και που ως επί το πλείστον στηρίζονται σε μάλλον άνισες συγκρίσεις με τη δυτικοευρωπαϊκή πραγματικότητα, σημασία έχει ότι η ελληνική βιομηχανία μπόρεσε να κάνει την εμφάνισή της και να καθοδηγήσει τον, έστω και μετριοπαθή, μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Η Χριστίνα Αργιαντώνη προσδιορίζει τη διαδικασία μέσα από την οποία η βιομηχανία διαμορφώθηκε στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μόλις οι συνθήκες το επέτρεψαν. Πλειάδα παραγόντων προσδιορίζει αυτή την εμφάνιση του νέου προσώπου της ελληνικής οικονομίας, παραγόντων οι οποίοι συναρτώνται με την ώθηση που έδωσε η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, τόσο από την άποψη της ζήτησης όσο και της προσφοράς κυρίως πρώτων υλών.

Ασφαλώς η ανάπτυξη της βιομηχανίας, τη στιγμή που συνέβη, δεν ήταν άσχετη με το πέρασμα της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας, και δη της βιομηχανίας, σε δραστηριότητες υψηλότερης προστιθέμενης αξίας και τη δημιουργία κενών τα οποία θα μπορούσαν να καλύψουν, και εντέ-

λει κάλυψαν, οι χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό η καθεμία. Ούτε η διαμόρφωση μιας βιομηχανικής υποδομής ήταν άσχετη με τις εγχώριες συγκυρίες – όπως, για παράδειγμα, την νομισματική άνθηση που παρατηρείται κατά τη δεκαετία του 1860 αλλά και, γενικότερα, την πιο φιλελεύθερη νομισματική πολιτική που στο εξής θα καταστεί δυνατή λόγω της προοδευτικής απαγκίστρωσης της δραχμής από τη μετατρεψιμότητα. Παρ' όλα αυτά, ο τύπος αυτός της ανάπτυξης καθόριζε και τα όριά της. Τα ζητήματα της μεταφοράς τεχνολογίας και της εκπαίδευσης τίγονται αμυδρά στον τόμο αυτό καθώς η έρευνα χωλαίνει στους εν λόγω τομείς, αλλά κάτι τέτοιο δεν εμποδίζει τη διαπίστωση πως και οι δύο αυτοί τομείς υπήρξαν παράγοντες που να μην εμπόδισαν τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, συνάμα όμως προσδιορίζουν και τη φύση της: η ελληνική βιομηχανία και η τεχνολογία στην οποία στηριζόταν δεν φαινόταν να έχει ανάγκη από την επιστήμη, αλλά η εμπειρία ήταν αρκετή για να στηρίξει την ανάπτυξή της.

Αν στα ζητήματα της τεχνολογίας και της εκπαίδευσης οι γνώσεις μας είναι φτωχές, στο πεδίο της εργασίας αντιθέτως δεν απουσιάζουν οι έρευνες. Ωστόσο φαίνεται πως και στον τομέα αυτό απαιτούνται ακόμη πολλές μελέτες για να ξεφύγουμε από γενικά σχήματα που δύσκολα μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τις διαδικασίες συγκρότησης των εργατικών στρωμάτων και το ρόλο που έπαιξε η μισθωτή εργασία στην εμφάνιση της βιομηχανίας. Η Λήδα Παπαστεφανάκη αναγνωρίζει τα προβλήματα και υπογραμμίζει τις αδυναμίες των προσεγγίσεων που διαθέτουμε στον τομέα αυτό και παράλληλα επιμένει στη σημασία της μελέτης της αγοράς εργασίας –στην πραγματικότητα των αγορών εργασίας– προκειμένου να κατανοήσουμε τη βαρύτητα της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Πιθανολογεί πάντως ότι η σημασία της μισθωτής εργασίας ήταν μεγαλύτερη από αυτήν που πιστεύουμε μέχρι σήμερα. Ακόμη, αμφισβητεί ένα θέσφατο της ελληνικής οικονομικής ιστοριογραφίας: το υψηλό κόστος της εργασίας.

Τα στερεότυπα που κυριαρχούν στην ελληνική ιστοριογραφία δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζουν και από ένα κεντρικό θέμα της, το κράτος. Έτσι, μέχρι πρόσφατα κάναμε λόγο για ένα «υπερτροφικό κράτος» και για ένα «κράτος-εργοδότη» παρά το γεγονός ότι το εμπειρικό υλικό που θα μπορούσε να στηρίξει τις απόψεις αυτές ήταν ιδιαίτερος ευάλωτο. Πρόσφατες έρευνες μας επιτρέπουν να διαφοροποιήσουμε τη στάση μας απέναντι στα ζητήματα αυτά, καθώς ορθότεροι υπολογισμοί των απαραίτητων στατιστικών υποδεικνύουν ότι ούτε τα μεγέθη ήσαν εξαιρετικά μεγάλα, ούτε οι δαπάνες για τους μισθούς απορροφούσαν τα ποσοστά των δημόσιων δαπανών που θα δικαιολογούσαν τους παραπάνω χαρακτηρισμούς. Χρειάζονται πάντως και άλλες ερευνητικές προσπάθειες,

και κυρίως επεξεργασία των υφιστάμενων στατιστικών ώστε να γίνουν συγκρίσιμες με τα διεθνή δεδομένα, προκειμένου να αποκτήσουμε σαφέστερη εικόνα αυτών των ζητημάτων.

Όμως, όπως και να έχει το πράγμα, είναι σαφές ότι το ελληνικό κράτος, έτσι όπως μπορούμε να το μελετήσουμε μέσω των δημόσιων οικονομικών του, γνωρίζει ραγδαίες αλλαγές σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1833-1912. Κατά την πρώτη, την οθωνική περίοδο, σχηματίζουμε την εικόνα ενός κράτους, το οποίο πάσχει από έλλειψη δυναμικής και βρίσκεται εγκλωβισμένο σε ένα φορολογικό σύστημα δεν είναι σε θέση να υποστηρίξει καμία κρατική πρωτοβουλία, αν υποθέσουμε βεβαίως πως υπήρχε η βούληση για τέτοιες πρωτοβουλίες. Ενδεχομένως θα ήταν πιο σωστό να κάνουμε λόγο για ένα δημοσιονομικό σύστημα που απέβλεπε στην υποστήριξη του οθωνικού καθεστώτος και το οποίο, όχι χωρίς λόγο, χαρακτηρίζεται από τον Μιχάλη Ψαλιδόπουλο ως καμεραλιστικό.

Κατά τη δεύτερη περίοδο (1862-1893) τα δεδομένα αλλάζουν. Το Ανατολικό ζήτημα και το σημαντικό έδαφος που έχασε η Ελλάδα στον αγώνα της για την κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ωθούν το ελληνικό κράτος σε δημοσιονομική επέκταση και σε σημαντικούς εσωτερικούς μετασχηματισμούς προς τρεις κατευθύνσεις: πρώτον, τη σημαντική διόγκωση και διαφοροποίηση των κρατικών δραστηριοτήτων, έτσι ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του στρατιωτικού εκσυγχρονισμού· δεύτερον, τη συμπτωματική και αποσπασματική προσπάθεια αύξησης των φορολογικών εσόδων σε βάρος των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων (ιδανικής φορολογικής βάσης, η οποία πρόσφερε τη φθνότερη και ασφαλέστερη, οικονομικά και κοινωνικά, πηγή εσόδων), ενέργεια όμως αλυσυτελή διότι σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσε να εξισορροπήσει τα δημοσιονομικά ελλείμματα· τρίτον, την ενσωμάτωση στις διεθνείς κεφαλαιαγορές κατά τρόπο δυσμενή και χωρίς τις απαραίτητες θεσμικές ικανότητες διαχείρισης του δημόσιου χρέους.

Το αρνητικό αυτό πλαίσιο ωστόσο ήταν εκείνο που οδήγησε το ελληνικό κράτος στον εκσυγχρονισμό, ο οποίος υπήρξε παραπροϊόν του αγώνα για την εθνική ολοκλήρωση από τη μία πλευρά και, από την άλλη, άμεσο αποτέλεσμα της προσπάθειας των διεθνών κεφαλαιαγορών να εξασφαλίσουν την εξυπηρέτηση των δανείων που είχαν εκχωρήσει στο ελληνικό κράτος, όπως αυτή εκφράσθηκε μέσω του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1898-1945). Τα αποτελέσματα αυτής της εξέλιξης έγιναν φανερά κατά την τρίτη περίοδο, δηλαδή από το 1898 μέχρι το 1912.

Ασφαλώς, η δημοσιονομική πολιτική του ελληνικού κράτους είχε υψηλό κόστος για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, κόστος που δεν είμαστε βεβαίως ακόμα σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Ωστόσο, η ίδια αυτή δημοσιονομική πολιτική φαίνεται, όπως ήδη ανα-

φέρθηκε, πως δημιούργησε και τις προϋποθέσεις για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, έναν εκσυγχρονισμό που, όπως συνέβη σε όλες τις χώρες οι οποίες κινούνταν σε ένα αντίστοιχο επίπεδο με την Ελλάδα, πραγματοποιήθηκε με μεγάλη σπατάλη πόρων, ανθρώπινων και μη.

Οι κρατικές πολιτικές όπως προσδιορίστηκαν προηγουμένως δεν είναι τίποτε περισσότερο από αποκύημα της ανάγκης και προϊόν της εμπειρίας. Με άλλα λόγια, έρχονται να αντιμετωπίσουν συγκεκριμένες πραγματικότητες και να δώσουν λύσεις σε προβλήματα που ανακύπτουν, συμβιβάζοντας συχνά αντιτιθέμενα συμφέροντα και απόψεις, χωρίς κατ' ανάγκη να υπάρχει μια πολιτική και οικονομική φιλοσοφία να τις υποστηρίξει. Είναι επομένως μάλλον υπερβολικό να αναζητούμε στις οικονομικές πολιτικές του ελληνικού κράτους τα στοιχεία του φιλελευθερισμού ή του προστατευτισμού που χαρακτηρίζουν τις δυτικοευρωπαϊκές πολιτικές. Το σημείο αυτό επισημαίνει ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος διερευνώντας τις σχέσεις οικονομικής πολιτικής και οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα. Έτσι, αν και η οικονομική επιστήμη συγκροτείται με επιταχυνόμενους ρυθμούς, όσο προχωράμε προς τα τέλη της περιόδου που εξετάζεται εδώ, σε ένα αυτόνομο επιστημονικό πεδίο και στην Ελλάδα, οι οικονομικές πολιτικές του ελληνικού κράτους δεν φαίνεται να βρίσκουν κάποιο έρεισμα στον επιστημονικό χώρο.

Αντιστοίχως, τα ίδια φαινόμενα που άπτονται της κρατικής διαμόρφωσης αλλά και της συγκρότησης των οικονομικών πολιτικών παρατηρούνται στο χώρο του νομίσματος και των τραπεζών που εξέτασε ο Γιώργος Στασινόπουλος. Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, αν ιδωθεί από την πλευρά του χρηματοοικονομικού πεδίου, συναρτάται με την εγκατάλειψη των οικονομικών ορθοδοξιών του μετατρέψιμου νομίσματος και με την εισαγωγή της αναγκαστικής κυκλοφορίας, που επιτρέπει κατ' αυτό τον τρόπο τη χαμηλού κόστους χρηματοδότηση των ελλειμμάτων του Δημοσίου. Ωστόσο μέσα από τη διαδικασία αυτή, η οποία ασφαλώς έχει τα όρια της, απελευθερώνονται δυνάμεις που στήριξαν την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, κατά τον ίδιο τρόπο που στη συνέχεια θα αναδειχθούν σε εμπόδιο γι' αυτήν, στο βαθμό που ο δημόσιος τομέας αποδεικνύεται ανταγωνιστικός προς τον ιδιωτικό τομέα στην προσέλκυση των διαθέσιμων κεφαλαίων.

Δυστυχώς ένας χώρος για τον οποίο γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα είναι το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας. Οι επίσημες στατιστικές είναι ανεπαρκείς, ποιοτικά και ποσοτικά, και θα πρέπει να πραγματοποιηθούν σημαντικές έρευνες έως ότου μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε με ασφάλεια τα σχετικά μεγέθη. Τούτο ισχύει και για το εξωτερικό εμπόριο, όσο και, κατά μείζονα λόγο, για την κίνηση κεφαλαίων. Στη σχετική φιλολογία αυτό το τελευταίο θέμα έχει συνδεθεί με τις δραστηριότητες της ελ-

ληνικής διασποράς, γύρω από τις οποίες έχουν αναπτυχθεί αντιτιθέμενες απόψεις. Ο Βασίλης Καρδάσης υποστηρίζει, και δικαίως, ότι το ενδιαφέρον των ελλήνων ομογενών για άμεσες επενδύσεις ήταν ανύπαρκτο. Ωστόσο δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι, πέρα από τις άμεσες επενδύσεις, ένα μεγάλο μέρος των εμπορικών οίκων της χώρας αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα ευρύτερων διεθνών εμπορικών δικτύων και οι δραστηριότητές του στηρίζονται σε κεφάλαια που διακινούνται διεθνώς. Δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε τη σημασία τους, αλλά δεν θα πρέπει να αγνοούμε την ύπαρξή τους. Κατά τον ίδιο τρόπο η μεταφορά επιχειρηματικότητας, για την οποία κάνει λόγο η Ιωάννα Πεπελάση Μίνογλου, αποτελεί έναν παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης του οποίου τη σημασία κατανοούμε, ωστόσο δεν είμαστε σε θέση να σταθμίσουμε το βάρος του.

Το ίδιο ισχύει και για την εμπορική ναυτιλία, μία από τις σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων με διεθνή διάσταση. Δεν είμαστε ακόμη σε θέση να εκτιμήσουμε τι ακριβώς συνέπειες είχε για την ελληνική οικονομία, ιδίως όταν πραγματοποιείται το πέρασμα από το ιστίο στον ατμό. Σημαντικές εισοδηματικές ροές κατευθύνονται προς την Ελλάδα με αφετηρία τις διεθνείς δραστηριότητες της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και κεφάλαια ελλήνων εφοπλιστών επενδύονται στην ελληνική οικονομία, αλλά το τι ακριβώς αντιπροσωπεύουν είναι απροσδιόριστο. Η Τζελίνα Χαρλαύτη παρουσιάζει την εξέλιξη της εμπορικής ναυτιλίας σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1833-1912 προσφέροντας ένα «αισιόδοξο» σενάριο για την πορεία της και για τη συμβολή της στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Το σενάριο αυτό δεν είναι απαραίτητως εσφαλμένο αλλά εκ των πραγμάτων, μέχρις ότου μπορούμε να εκτιμήσουμε τη δημιουργία εισοδήματος από την ελληνική ναυτιλία, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σε κατηγορηματικές κρίσεις. Πάντως και στον τομέα της ναυτιλίας δεν θα πρέπει να παραγνωρίσουμε τα παράπλευρα οφέλη που δημιουργούνται για την ελληνική οικονομία, όπως επί παραδείγματι, μέσω της εισαγωγής προωθημένων, σε σχέση πάντα με την ελληνική πραγματικότητα, τεχνολογιών.

***

Ο συλλογικός αυτός τόμος αντιμετώπισε (αλλά πιθανόν δεν ξεπέρασε ικανοποιητικά) μία από τις κεντρικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομικής ιστορίας, παλαιότερης και πρόσφατης, την αδυναμία διαρθρωτικής ένταξης της ελληνικής οικονομίας στο ευρύτερο διεθνές πλαίσιο στο οποίο λειτουργούσε. Η οικονομική ιστορία στην Ελλάδα είναι ακόμη πολύ «ελληνική», δηλαδή συγκροτημένη μέσα στα πρότυπα του χώρου και του χρόνου της εθνικής ιστορίας, και συνεπώς στενά συνυφασμένη

με την ιστορία του μεταβαλλόμενου ελληνικού κράτους. Τα φαινόμενα που παρατηρούνται αναλύονται και ερμηνεύονται πάντα εντός του στενού ελλαδικού τοπίου και σε σύνδεση με τους εθνικούς παράγοντες (πρόσωπα, θεσμούς και κοινωνικές τάξεις). Οι διεθνείς δεσμεύσεις δεν αναλύονται παρά μόνον συμπληρωματικά μέσω των (με αρνητικά πρόσημα) παρεμβάσεων των ξένων μονοπωλίων ή δανειστών και (με θετική, συνήθως, προδιάθεση) μέσω της κίνησης των κεφαλαίων, της τεχνογνωσίας και των επιχειρηματιών της διασποράς.

Αντίθετα από αυτή την πρόσληψη που την αντιμετωπίζει κατ' ουσία ως οιονεί κλειστή και αυτάρκη, η ελληνική οικονομία αποτέλεσε, σε όλο τον 19ο αιώνα, μια μικρή σε μέγεθος οντότητα με περιορισμένη εσωτερική ολοκλήρωση και συνοχή, ανοικτή στις διεθνείς ανταλλαγές. Η αγροτική της οικονομία στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη διαρκή επέκταση της διεθνούς ζήτησης για ορισμένα από τα γεωργικά εξαγωγικά της προϊόντα και στην προμήθεια σχετικά φτηνών (λόγω της εύκολης πρόσβασης στη θάλασσα) τροφίμων και βιομηχανικών αγαθών. Η διόγκωση της διεθνούς ζήτησης των εγχώριων γεωργικών εξαγωγών και η συνακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας (λόγω ιδίως της εξειδίκευσης των παραγωγών και του αναπροσανατολισμού των καλλιεργειών), δεν οδήγησαν αναγκαστικά σε απελευθέρωση εργατικού δυναμικού και κεφαλαίων από τη γεωργία προς άλλους κλάδους της οικονομίας, όπως θα περίμενε κανείς από μια αυτάρκη εθνική οικονομία με μικρή εξάρτηση από τις διεθνείς της σχέσεις. Αντίθετα η ύπαιθρος κατάφερε, σε συνδυασμό με τη διαρθρωτική δυνατότητα της αυτάρκους μικροϊδιοκτησιακής γεωργίας της ενδοχώρας να συγκρατεί –παρά την αύξηση της υποασχόλησης– το δημογραφικό της πλεόνασμα, να διοχετεύει τις, απελευθερωμένες από την αύξηση της σύνθετης παραγωγικότητας της γης και της εργασίας, δυνάμεις στην επέκταση της εμπορευματικής γεωργικής παραγωγής. Η κίνηση του κυρίως δημογραφικού πλεονάσματος (και εν μέρει των κεφαλαίων) της υπαίθρου δεν κατευθυνόταν προς την πόλη αλλά μετατοπιζόταν σε άλλες περιοχές της υπαίθρου, υψηλότερης εμπορευματικής εξειδίκευσης.

Η διατήρηση της υψηλής διεθνούς ζήτησης της σταφίδας, κατά συνέπεια, πρόσφερε αυξανόμενα (αν και άνισα κατανομημένα στο χώρο και μεταξύ των κοινωνικών τάξεων) εισοδήματα στους γεωργικούς πληθυσμούς και επέτρεπε ταυτόχρονα την αύξηση της ακαθάριστης παραγωγής και τη συντήρηση του σχετικά υψηλού ποσοστού του αγροτικού πληθυσμού. Η εισοδηματική ισορροπία της υπαίθρου, γενικά, και οι συμπληρωματικές πηγές εισοδήματος των φτωχότερων γεωργικών νοικοκυριών, ειδικότερα, δεν εξαρτιόταν παρά ελάχιστα από τη ζήτηση εργασίας και προϊόντων των ελληνικών αστικών κέντρων, που ήταν περισσότερο τμή-

ματα της ευρύτερης ανατολικο-μεσογειακής οικονομίας, παρόα συστατικά μέρη μιας «εθνικής οικονομίας». Γι' αυτό, εξάλλου, η εξέλιξη του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, δείκτη της συνολικής πορείας της «εθνικής οικονομίας», δεν μοιάζει να συμβαδίζει με την εξέλιξη της κίνησης των μακρο-μεγεθών της αγροτικής οικονομίας. Τη στιγμή της μέγιστης κρίσης της τελευταίας (κατά την περίοδο της χρόνιας σταφιδικής κρίσης των ετών 1893-1910) η ελληνική οικονομία, δηλαδή κατά μείζονα λόγο οι μη γεωργικοί κλάδοι, σημειώνει ταχύτατους θετικούς ρυθμούς μεταβολής, συνδυασμένους με τη βελτίωση του εγχώριου χρηματοπιστωτικού περιβάλλοντος (επιστροφή στο άρτιο μετά τη χρεοκοπία του Δημοσίου και την υποτίμηση των τραπεζογραμματίων), τις μεταβιβάσεις των μεταναστών και της ναυτιλίας, αλλά ιδίως τη συνολική παγκόσμια ανάπτυξη της εποχής της «Μπελ Επόκ». Η ταχεία ανάπτυξη του ΑΕΠ (την ανασύσταση της οποίας οφείλουμε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην άοκνη εμμονή του Γιώργου Κωστελένου) και η βελτίωση όλων των δεικτών δεν μοιάζει να επηρεάζεται από τη συμπίεση των γεωργικών εισοδημάτων, ειδικά των πληθυσμών που μεταναστεύουν και προέρχονται από νοικοκυριά μικροϊδιοκτητών της αυτάρκους γεωργίας της ενδοχώρας. Η ανάπτυξη του δευτερογενούς και του τριτογενούς κλάδου στις πόλεις δεν μοιάζει να συνδέεται άμεσα με την πορεία των μεγεθών της γεωργίας.

Πράγματι, το πρώτο και το δεύτερο κύμα εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας δεν αποτελούν φαινόμενα που μπορούν ερμηνευθούν αποκλειστικά από μία ενδογενή δυναμική και να μελετηθούν απομονωμένα από τις διεθνείς εξελίξεις. Είναι διαδικασίες που συμβαδίζουν με ανάλογες κινήσεις στον ευρύτερο ανατολικο-μεσογειακό χώρο (την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη μεσογειακή Ευρώπη). Η δημιουργία, σε λιμάνια ή παράλιες ζώνες, μικρών αστικών βιομηχανικών θυλάκων που τροφοδοτούν την εγχώρα και την περιφερειακή ζήτηση των πόλεων και των ζωνών της εμπορευματικής γεωργίας σχετίζεται με την αναπροσαρμογή του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, τη μετατόπιση των βιομηχανικών κλάδων με τη χαμηλότερη προστιθέμενη αξία (και άρα των λιγότερο κερδοφόρων και δυναμικών) πλησιέστερα προς την οικονομική περιφέρεια, ή τις αγορές τους.

Αυτή φυσικά δεν είναι μια διαδικασία ουδέτερη και χωρίς κινδύνους και ευκαιρίες. Κατά τη φάση αυτή της ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας, όταν νέοι τεχνολογικά καινοτόμοι βιομηχανικοί κλάδοι, με υψηλότερη προστιθέμενη αξία και μεγάλες ανάγκες σε επενδυμένα κεφάλαια, δημιουργούνται και νέες ιεραρχήσεις επιβάλλονται στον παγκόσμιο βιομηχανικό ιστό, είναι δυνατόν χώρες με συγκριτικά πλεονεκτήματα σε πρώτες ύλες ή σε ανθρώπινο κεφάλαιο (τεχνογνωσία, πειθαρχημένη, δηλαδή διαμορφωμένη, εργατική δύναμη) να διεισδύσουν στον στενό πυρή-

να των πρωτοπόρων, όπως συνέβη στη Σουηδία ή τη Γερμανία στα μέσα του 19ου αιώνα και στην βόρεια Ιταλία και, εν μέρει, σε ορισμένες επαρχίες της Ρωσίας στις αρχές του 20ού. Στην ελληνική και γενικότερα στην ανατολικο-μεσογειακή περίπτωση στην περίοδο από την κρίση του βαμβακιού στον Αμερικανικό εμφύλιο και μέχρι τη μεγάλη ύφεση δεν θα σημειωθεί τίποτε άλλο από τη μετατόπιση των βιομηχανιών που εξειδικεύονταν στις πρώτες φάσεις της κλωστοϋφαντουργίας βάμβακος και των πιο αδρών προϊόντων της κοντά στο χώρο κατανάλωσης, κοντά στους φτωχούς αγροτικούς και αστικούς πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής⁴. Άλλες φάσεις της εκβιομηχάνισης αυτής συνδεδεμένες με την αλευροποίηση του εισαγόμενου σιταριού δεν προσφέρουν τίποτα περισσότερο από υψηλότερο ποσοστό κέρδους στους εισαγωγείς σιταριού.

Η περιορισμένη δυναμική του πρώτου βιομηχανικού κύματος μπορεί έτσι να ερμηνευθεί άμεσα από την ανυπαρξία των όρων σωρευτικής αναπαραγωγής του. Η βιομηχανία εκμεταλλεύτηκε συγκυριακές ευκαιρίες, όπως τη μείωση της τιμής της πρώτης ύλης και του κόστους αγοράς / μεταβίβασης της παλαιότερης τεχνολογίας. Ένα τμήμα της υπάρχουσας ελληνικής και ανατολικο-μεσογειακής ζήτησης προϊόντων βάμβακος και αλεύρων καλύφθηκε από την εγχώρια παραγωγή φτηνών και αδρών νημάτων και, αργότερα, αντίστοιχων υφασμάτων. Η σχετικά φτώχη σε εισοδήματα και μέγεθος αγορά και η τεχνολογική υστέρηση καθιστούσαν πάντως την επένδυση στη βιομηχανία μια προοπτική με περιορισμένη δυναμική.

Είναι κατά την περίοδο του δεύτερου κύματος εκβιομηχάνισης, και παράλληλα με τη μεγάλη και επιδεινούμενη γεωργική (σταφιδική ιδίως) κρίση, που εντοπίζουμε δυναμικούς «εσωτερικούς» μετασχηματισμούς στην ελληνική οικονομία οι οποίοι συνδέθηκαν με δύο κυρίως παράγοντες: πρώτον, την υπερατλαντική μετανάστευση, που οφείλεται όπως είδαμε ιδίως στη διαρθρωτική κρίση στην αγροτική οικονομία της παλιάς Ελλάδας και στην αλματική αύξηση της ζήτησης εργατικών χεριών στις ΗΠΑ, και, δεύτερον, στην ανάπτυξη της ναυτιλίας και του ναυτιλιακού κεφαλαίου για την επιρροή του οποίου στα μακρομεγέθη της εγχώριας οικονομία, δυστυχώς γνωρίζουμε ελάχιστα παρά την ανανέωση που επέφεραν τα τελευταία χρόνια οι έρευνες ειδικά της Τζελίνας Χαρλαύτη.

Η μετανάστευση μείωσε δραστικά τη λανθάνουσα υποαπασχόληση στη γεωργία της ενδοχώρας (χωρίς κατ' ανάγκη να οδηγήσει βραχυπρόθεσμα σε μείωση του συνολικού γεωργικού προϊόντος) και πρόσφερε σταθερά εισοδήματα στους γεωργικούς πληθυσμούς και φτηνούς πόρους στις τράπεζες. Τεχνητά βεβαίως (λόγω μείωσης της διαθέσιμης αλλά υποαπασχολούμενης εργασίας) οδήγησε και σε αύξηση της μετρωμένης παραγωγικότητας της εργασίας στη γεωργία. Μικρό (αλλά αξιοσημείωτο και παλαιότερα αποσιωπημένο) μέρος του υποαπασχολούμενου πληθυσμού

της υπαίθρου κατέληξε, όπως σημειώνει η Χριστίνα Αγκριαντόνη, στον διευρυνόμενο και αναμορφούμενο στο πέρασμα του αιώνα βιομηχανικό τομέα, συγκατώντας την αύξηση των ημερομισθίων και προσφέροντας εργατικό δυναμικό στις νεοϊδρυμένες βιομηχανίες. Η αναπτυξιακή αυτή πορεία της βιομηχανίας θα ενισχυθεί στη συνέχεια από την επέκταση της αγοράς, συνέπεια του εδαφικού διπλασιασμού, και της προστασίας λόγω των ειδικών συνθηκών του πολέμου.

Η ανάπτυξη της ατιμήλατης ελληνόκτητης ναυτιλίας, ειδικά το λεγόμενο δεύτερο κύμα (1895-1914) των ελλήνων εφοπλιστών που θα εγκατασταθούν στο Λονδίνο αλλά και στον Πειραιά για να οργανώσουν τις διεθνοποιημένες δραστηριότητές τους, προσφέρει εισοδήματα στους ναυτικούς και τις οικογένειές τους, κεφάλαια και ευκαιρίες στις τράπεζες και τους ισχυρούς εμπόρους-τραπεζίτες, ζήτηση στα μηχανουργεία και τα καρνάγια. Είναι η εποχή κατά την οποία το σιδηροδρομικό δίκτυο, που έχει πλέον ολοκληρωθεί, αρχίζει να προσφέρει μεγαλύτερες δυνατότητες διείσδυσης στις εγχώριες αγορές αλλά και κάποιες διεξόδους για μερικές περιοχές της ενδοχώρας.

Η πληθώρα των κεφαλαίων που εισέρχονται στη χώρα πρέπει αναμφίβολα να συνδυασθεί με τη σταθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού περιβάλλοντος που επέφερε συνδυαστικά η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου και η επιτυχής λειτουργία και εμβάθυνση του τραπεζικού τομέα. Νέες και δυναμικές τράπεζες ιδρύονται ώστε να εκμεταλλευτούν την καινοφανή αύξηση των αποταμιεύσεων των μεσαίων στρωμάτων στο εσωτερικό και τη διαρκή οικονομική ενίσχυση των παροικιών της διασποράς, ειδικά στην ανατολική Μεσόγειο. Η διαμόρφωση νέων θεσμικών μορφών ελέγχου της παραγωγής (ανώνυμων εταιρειών, προνομιούχων εταιρειών) από τον εγχώριο τραπεζικό τομέα και έναν στενό επιχειρηματικό κύκλο, συνδυάζεται με τολμηρές, αλλά διεθνώς κοινότοπες, επιχειρηματικές κινήσεις ελέγχου σημαντικών κλάδων της οικονομίας (π.χ. της σταφιδοπαραγωγής και των εξαγωγών οίνων και οινοπνευμάτων) μέσα από την επιβολή μονοπωλιακών ή ολιγοπωλιακών συνθηκών. Η ελληνική ιδιαιτερότητα στο πεδίο αυτό, σε σύγκριση με το γειτονικό οθωμανικό παράδειγμα, είναι η δυνατότητα των εγχώριων κεφαλαιούχων και επιχειρηματιών να συμμετέχουν ισότιμα, σχεδόν, με τους αλλοδαπούς κεφαλαιούχους σε τέτοια θεσμικά σχήματα. Επιπλέον το ελληνικό κράτος, διαφορετικά ο ελληνικός πολιτικός κόσμος και η δημόσια διοίκηση, αποδεικνύεται ικανό, παρά τις όποιες οργανωτικές αδυναμίες και αντιφάσεις πολιτικής, να κινητοποιήσει ικανούς πόρους ώστε να αντεπεξέλθει επιτυχώς στους πολιτικούς και διπλωματικούς στόχους που έθεσε, την αλυτρωτική εξωτερική πολιτική, χωρίς να θυσιάσει την εσωτερική κοινωνική συνοχή ή τη σταθερότητα του πολιτικού καθεστώτος.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι στόχοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, μέσα στα πλαίσια του ανηλεούς διακρατικού ανταγωνισμού στην ανατολική Μεσόγειο, δεν αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό τροχοπέδη στην οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη, φορολογώντας βάνανυσα τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα και ανακατανέμοντας το διαθέσιμο εισόδημα σε βάρος τους, επιλέγοντας με καθυστέρηση τεχνικές λύσεις ακριβές για όσα προσφέρουν λόγω μη οικονομικών προτεραιοτήτων στην επιλογή τους (π.χ. στη χάραξη σιδηροδρομικού δικτύου) και ανταγωνιζόμενοι πολύ συχνά τον ιδιωτικό τομέα για τα περιορισμένα κεφάλαια που πρόσφερε η εγχώρια αποταμίευση.

Οι αλληπάλληλες πολεμικές συγκρούσεις των ετών 1912-1922, μέρος των συγκρούσεων που αναδιένειμαν την εξουσία και τους πόρους μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων της εποχής, είχαν αμφίσημα αποτελέσματα: διπλασίασαν τη χώρα και υπερδιπλασίασαν τον πληθυσμό της μεν, αλλά πλήγωσαν σχεδόν ανεπανόρθωτα την πολιτική και κοινωνική συναίνεση της Παλαιάς Ελλάδας. Επιπλέον, οι δημογραφικές και οικονομικές πληγές των πολέμων και η αποδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού κατέστησαν δύσκολη την ταχεία και αποτελεσματική κινητοποίηση των πόρων και την απασχόληση του εργατικού δυναμικού. Στις συνθήκες αυξανόμενης αποδιάρθρωσης του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας και συρρίκνωσης του διεθνούς εμπορίου, η χώρα χρειάστηκε να στραφεί, για πρώτη φορά, στον εαυτό της και η κεντρική διοίκηση να αναλάβει, διστακτικά και μέσα από αντιφάσεις και ταλαντεύσεις, το έργο της υποκατάστασης της επιχειρηματικής δράσης ώστε να θέσει τους όρους της απεμπλοκής της αγροτικής οικονομίας από τα κοινωνικά και οικολογικά αδιέξοδα, της πειθάρχησης της εργατικής τάξης και ιδίως της χρηματοδότησης και θεσμικής στήριξης της οικονομικής ανάπτυξης μέσω της εξασφάλισης διεθνών κεφαλαίων και μεταβίβασης πόρων και τεχνικών.

Σημειώσεις

1. Ασφαλώς στη διάρκεια του Μεσοπολέμου είχαν κάνει ήδη την εμφάνισή τους στα ελληνικά γράμματα οικονομολόγοι, κατά κύριο λόγο, που λόγω των σπουδών τους στη Γερμανία είχαν δεχθεί επιδράσεις από τη νέα γερμανική ιστορική σχολή και επομένως αντιμετώπιζαν με σχετική ευαισθησία την ιστορία. Ο Ξενοφάν Ζολώτας, ο Γεώργιος Χαριτάκης, ο Χρυσός Ευελπίδης αποτελούν ορισμένους από αυτούς. Η προσπάθειά τους ωστόσο σβήνει μεταπολεμικά λόγω της δικής τους παραίτησης από το εγχείρημα. Εξάλλου, θα πρέπει οπωσδήποτε να μνημονευθεί και ο Ανδρέας Ανδρεάδης, ο οποίος διαμόρφωσε τη γενιά των ελληνικών οικονομολόγων του Μεσοπολέμου, και ο οποίος υπήρξε ο κατεξοχήν «οικονομικός ιστορικός» της Ελλάδας πριν από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, χωρίς ωστόσο να μπορέσει να δημιουργήσει μια σχολή και χωρίς επίσης να ακολουθηθεί

ο ίδιος τα βήματα κάποιας σχολής, κάτι που φαίνεται στον εκλεκτικισμό του έργου του. Τέλος, ας προστεθεί ότι στη διάρκεια του Μεσοπολέμου εμφανίζεται και μια μαρξιστική οικονομική ιστοριογραφία με κύριους εκπροσώπους τον Γιάννη Κορδάτο και τον Σεραφείμ Μάξιμο, στο έργο των οποίων η οικονομική ιστορία αποτελεί, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ένα πολιτικό πρόταγμα. Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, πάντως, καμία από τις προσπάθειες αυτές δεν είχε συνέχεια με εξαίρεση, ίσως, το έργο του Γιάννη Κορδάτου.

2. Στην άνθηση αυτή ρόλο-κλειδί έπαιξαν έλληνες ιστορικοί που, στο μεγαλύτερο μέρος τους, προέρχονταν από τη Γαλλία και, δευτερευόντως μόνο, από την Αγγλία και οι οποίοι προσπάθησαν να αναδείξουν τη νεωτερικότητα της προτάσής τους για την ανάπτυξη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας σε αντιδιαστολή με την πολιτική ιστορία που κυριαρχούσε τότε στα ελληνικά πανεπιστήμια.

3. Πρόκειται για γενικευτικές αναφορές σε παλιές θεωρητικές αυθεντίες και σε εμπνεύσεις από υπάρχουσες και συνεκτικές αντιλήψεις παρελθόντος συρμού. Για παράδειγμα, οι θεωρητικοί της υπανάπτυξης των δεκαετιών του 1950-60 διαβάστηκαν, και μοιραία «κρυσταλοποιήθηκαν», με χρονική υστέρηση (στα τέλη του 1970 και τις αρχές 1980), όταν ο εκάστοτε εκφραστής τους σπούδαζε –κάποτε στο εξωτερικό– και στη συνέχεια «μουμιοποιήθηκαν» σε κυρίαρχες και σχηματοποιημένες αντιλήψεις όταν στη συνέχεια ο ίδιος έχει καταλάβει (σε ώριμη ηλικία) την κατάλληλη θεσμική θέση / ισχύ και δημόσια αναγνώριση. Ίσως ούτε οι αρχικοί εκφραστές των απόψεων αυτών δεν τις αναγνωρίζουν πια. Αποτελούν όμως κατοχυρωμένη (και αναπαράγόμενη) γνώση του ευρέως μορφωμένου κοινού και υποχρεωτική αναφορά της κοινότητας των ιστορικών. Αυτά συμβαίνουν πάντα σε όλα τα επιστημονικά πεδία. Το κεντρικό πρόβλημα στην περίπτωση μας είναι η έλλειψη ενημέρωσης και τακτικής επικοινωνίας των ελλήνων οικονομικών ιστορικών με τη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Άρα και κριτικής διόρθωσης, ενημέρωσης ή απόρριψης των ιδίων μας αντιλήψεων. Για να παραφράσουμε τον John Maynard Keynes οι ιστορικοί και οι κοινωνικοί επιστήμονες που πιστεύουν ότι σκέπτονται ανεπηρέαστοι από ξένες διανοητικές επιδράσεις είναι συνήθως σκλάβοι κάποιου παλιού οικονομολόγου. Έτσι, η συγκυριακή «δόξα» μιας οικονομικής θεωρίας ενσωματώνεται στις αντιλήψεις των ιστορικών που την αναπαράγουν ως εργαλείο ανάλυσης, όπως συνέβη για παράδειγμα στη μονόδρομη αναγκαιότητα υψηλής ροπής προς αποταμίευση με σκοπό να επιτευχθεί η ροσοβιανή «απογείωση» της οικονομίας.

4. Αντίστοιχη ανάπτυξη των κλωστοϋφαντουργιών παρατηρείται την ίδια εποχή με το ελληνικό πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Πορτογαλία.